

Romano džaniben

časopis romistických studií | 26. ročník | 2/2019

EDITORKA ČÍSLA:

Helena Sadílková

Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova

Na obálce:

Małgorzata Mirga-Tas | Three sisters (Tři sestry) | Akryl a textil na plátně – kombinovaná technika,
135 x 135 cm, 2017 | Foto: Marcin Tas

Obsah

Sadílková Helena

Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti.

Úvod k tematickému číslu Romano džaniben

5

RECENZOVANÁ ČÁST

Gwendolyn Albert

Nucené sterilizace jako projev anticikanismu:

Příklad Československa a České / Slovenské republiky

21

Claud Cahn

Historický oblouk: zjedná připravovaný zákon spravedlnost pro oběti nucené sterilizace v České republice?

43

Lada Viková

V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války

71

Maija Runcis

Sociální stát a nucená sterilizace – švédská zkušenost

107

NERECENZOVANÁ ČÁST

Štefan Ivanco

Násilné sterilizácie na Slovensku:

Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien

127

Ruben Pellar, Zbyněk Andrš

Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let:

Sterilizace romských žen a romštináři

141

Paul Ůfner, Bert de Rooij, Zbyněk Andrš, Ruben Pellar

Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Ůfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77.

Překlad zprávy z roku 1990 včetně jejích příloh.

147

Zbyněk Andrš
 Rozhovor k dokumentaci sterilizací romských žen
 (Chminianske Jakubovany, 1988) 217

Lada Viková
Šunen Roma so pes kerel, kajso hiros ma domuken /
 Pocta skupině Čercheň z Rokycan 231

Małgorzata Mirga-Tas
Ko me som, sar andre koda saworo dogielom,
to me dadengri bući, he waś koda tencie palikieraw... /
 Kdo jsem a jak jsem ke všemu dospěla,
 to je zásluha mých rodičů, a proto jim za to děkuji... 239

RECENZE | ANOTACE

Claude Cahn: *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics:
 Examining Struggles Around Coercive Sterilisation
 of Romani Women* (Edit Szénássy) 251

European Roma Rights Center: *Coercive and Cruel:
 Sterilisation and Its Consequences for Romani Women
 in the Czech Republic (1966-2016)* (Tomáš Reichel) 255

Zuzana Jurková: *Romští hudebníci v 21. století.
 Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem, Pavlem Dirdou
 a Janem Duždou / Romani music in the 21st century. Interviews with
 Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda* (Lada Viková) 259

Vera Sokolova: *Cultural Politics of Ethnicity:
 Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia* (Victoria Shmidt) 263

Recenze | Anotace

Claude Cahn

*Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics:
Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women*
/ Edit Szénássy

European Roma Rights Center

*Coercive and Cruel: Sterilisation and Its Consequences for Romani Women
in the Czech Republic (1966–2016)*
/ Tomáš Reichel

Zuzana Jurková

*Romští hudebníci v 21. století. Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem,
Pavlem Dirdou a Janem Duždou – Romani Music in the 21st Century.
Interviews with Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda*
/ Lada Víková

Vera Sokolova

Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia
/ Victoria Shmidt

Vera Sokolova

Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia.

[Kulturní politika etnicity: Diskurzy o Romech
v komunistickém Československu]

Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2008, 300 s., ISBN: 978-3898218641

Nelineární historie lineární historizace Romů: Na hranici mezi obviňováním a reflexí komunistické minulosti

Věra Sokolová patří ke skupině českých vědců,¹ kteří se jako první pokusili zareagovat na současný trend v historizaci Romů usilující o překonání tzv. „syndromu vyžděděnců“ (Sokolova 2008: 36) a problém diskriminace romské populace traktují v kontextu zkoumání neblahých dopadů vlivu komunistického režimu na československou společnost. Sokolová svou analytickou pozornost záslužně zaměřila – jako celá řada expertů před ní² – přímo na nejtvrdší formy dohledu nad romskou populací, jako byla nucená sterilizace a násilné odebrání dětí s jejich následným umístěním do ústavní péče. Politiku socialistického Československa vůči Romům pak konceptualizovala jako příklad kultury rasismu, což by mělo být vnímáno jako první krok směřující k historizaci romské zkušenosti coby základu pro znovunastolení spravedlnosti a rovného zacházení.

Kniha *Cultural Politics of Ethnicity* se skládá z šesti kapitol. První kapitola upřesňuje názor autorky na výzvy spočívající v narativních praxích kolem romské kultury a popisuje tři metodologické pilíře svého přístupu: diskurzy sociální kontroly, umísťování politické moci

1 Věra Sokolová obhájila svou disertační práci, „A Matter of Speaking: Racism, Gender, and Social Deviance in the Politics of the 'Gypsy Question' in Communist Czechoslovakia, 1945–1989“ [Na slovech záleží: Rasismus, gender a sociální deviace v politice „řešení cikánské otázky“ v komunistickém Československu, 1945–1989] na Washingtonské univerzitě v roce 2002. Již dříve se podílela na prvních postsocialistických pokusech o změnu diskurzu a praxe týkající se romské populace (Sokolová 1997).

2 Tatjana Šišková publikovala rozsáhlou monografii (Šišková 2001); Zbyněk Andrš a Ruben Pellar připravili a rozšířili zprávu o sterilizaci romských žen v roce 1990 se záměrem motivovat vládu k opatřením zaměřeným na přijetí historické zodpovědnosti za libovůli vůči Romům (Andrš a Pellar 2016: 8–16); Hana Šebková a Edita Žlnayová byly jedněmi z prvních, kdo začal shromažďovat svědectví romských žen ohledně případů nucené sterilizace.

a genderový rámec analýzy. Následující kapitoly se zaměřují na historizaci socialistické politiky v Československu. Druhá kapitola se soustřeďuje na první dekádu komunistické diktatury. Třetí kapitola popisuje politiku vůči Romům po přijetí zákona o trvalém usídlení kočujících osob v roce 1958. Další kapitola má za účel vysvětlit úlohu Pražského jara v občanské iniciativě Romů a její zánik po roce 1968. Konečně poslední dvě kapitoly se věnují interpretaci politiky vedené vůči Romům v době tzv. normalizace a v prvních letech po pádu socialismu.

Knihu Věry Sokolové jsem četla ve dvou vzájemně provázaných perspektivách, zaprvé jako součást současné romistiky a zadruhé jako historický dokument, skrze který lze sledovat možnosti, ale také nedostatky historizace segregace Romů vysvětlované výhradně jako příklad československé zkušenosti se společenskými zvraty způsobenými nástupy totalitních režimů. Sokolová zdůraznila, že inovativnost její výzkumné perspektivy spočívá ve sledování role diskurzů používaných v rámci „řešení cikánské problematiky“: „Soustředím se na diskurzivní stránku moci spíše než na její zřejmou, institucionální formu“ (Sokolova 2008: 48). Tato volba posunuje do popředí zájmu texty – nejrozličnější publikace, prvky popkultury a zprávy informující o politice zaměřené na „cikánskou problematiku“ na lokální i národní úrovni. Nicméně obrovsky působivé množství historických pramenů, které autorka ve své práci využívá, nijak nezajišťuje historickou přesnost při interpretaci politiky týkající se „cikánské problematiky“. V tomto textu se zaměřím na interpretační a deskriptivní potenciál knihy Věry Sokolové, přičemž budu ovšem sledovat právě ty historické kontexty, které autorka nevyužila, anebo jejich interpretaci omezila.

Sokolová v knize volá po revizi zjednodušujícího pohledu na diskriminaci jako na výsledek autoritářské politiky a zaměřuje se na skrytou xenofobii (Sokolova 2008: 255), která je podle ní výsledkem „[interpretace] etnický neutrální politiky jako etnický zaměřené represe přímo diskriminující romské obyvatelstvo“ (Sokolova 2008: 88). Tento postoj pramení z tendence hluboce zakořeněné v postsocialistické historiografii řadit komunistický režim mezi takzvaná období podřízenosti „druhým“: Habsburkům, nacistům nebo sovětskému totalitnímu režimu, jejichž politika „vytvořila podmínky, které umožnily mentální ospravedlňování přetrvávajících komunistických pokusů o etnické čištění“ (Sokolova 2008: 50). Z hlediska historických modelů (Roth 1992) Sokolová využívá organický lineární model budování národa a státu s důrazem na období protektorátu a komunismu jako na dva katastrofické momenty, které v národním vývoji přinesly zásadní zvraty, jež mají dlouhodobé negativní dopady i po zhroutilí komunistického režimu (Sokolova 2008: 209–210).

Snaha o interpretaci segregace romské populace jako „důsledku zásadního zlomu spojeného s druhou světovou válkou a komunistickým převratem v roce 1948“ (Sokolova 2008: 101) Sokolovou ovšem vede k opomíjení nehomogenity historie politik zaměřených na romskou populaci byť i jen v socialistickém Československu, ale i jakýchkoli kontinuit s předkomunistickým režimem, s výjimkou upozornění na obecně rozšířené rasové zatížené smýšlení. Sokolová ve svém líčení takto odsouvá do pozadí dlouhodobý aspekt protiromských politik a jejich historické kontinuity a období mezi lety 1948–1989 líčí jako éru „zakořeňování rasismu“ v myslích místních odborníků i laické veřejnosti. Svoji historickou interpretaci pak dále staví na dvojici vzájemně propojených binárních protikladů: diskurz versus instituce (procesy) a „byrokracie na ulici“ versus centrální úřady určující směřování politiky.

V první části (Theoretical and Conceptual Frameworks – Teoretické a konceptuální rámce) se Sokolová vymezuje proti názorům svých oponentů Zoltana Baranyho (2002) a Anny Jurové (1993), které kritizuje za příliš loajální pohled na komunistický režim buď proto, že se soustředí výhradně na institucionální „tvář“ politiky zaměřené na romskou populaci, anebo protože Romy staví do pozice bezmocných, kteří nedokázali využít výhod komunistické politiky přerozdělování. Sokolová svůj přístup charakterizuje jako zaměřený na zkoumání konzistentní absence uznání Romů ze strany komunistických orgánů (Sokolova 2008: 101) a zdůrazňuje přitom právě

neschopnost komunistického režimu vyřešit střet mezi přerozdělováním a uznáním. Dochází přitom k esencionalizaci komunismu, přičemž výrazné odkazování právě na socialistickou minulost (Chelsea, Druťá 2016) pak blokuje možnosti již zmíněného znovunastolení historické spravedlnosti pro Romy.

Druhá část (*Reframing Injustice: Towards New Politics of Ethnicity* – Přerámování nespravedlnosti: K nové politice etnicity) se zaměřuje na období tzv. třetí republiky a na první desetiletí komunistického režimu, které Sokolová prezentuje jako počátek praxe dvojitého standardu v politice týkající se romské populace, ignorování existence Romů jako etnické skupiny na nejvyšší politické úrovni a systematického rasového podbarvování argumentace ve prospěch legitimizace místně realizované diskriminační praxe. Sokolová protiromské postoje a přístupy připisuje obecným poválečným snahám o očištění země od osob neslovanského původu a o zavedení přísného dozoru nad vybranými neslovanskými obyvateli, kteří měli sloužit zájmům lidu. Tento argument opomíjí otázku týkající se dalších zdrojů morální paniky vůči „cikánům“ z padesátých let (Sokolová 2008: 77), a zároveň autorku vede k tomu, že Zákon č. 74/1958 Sb. „o trvalém usídlení kočujících osob“ představuje jako „vrchol desetiletého úsilí o fyzické podmanění Romů“ (Sokolová 2008: 65). V úvahu nebere ani roli veřejné protiromské rétoriky antikomunistické propagandy z padesátých let (více viz Shmidt 2019), ani obecný trend zvyšování dohledu nad romskou populací v zemích celé východní Evropy v reakci na vzrůstající romský občanský aktivismus (Stoyanova 2017).

V třetí části (*Culture as a „Tool of Incarceration“* – Kultura jako „nástroj uvěznění“) označuje protiromské postoje za „imaginární prostor kolektivního utváření názoru“ (Sokolová 2008: 102) a v podstatě je tak dehistorizuje. Nevšimá si souvislosti mezi posilováním meziválečného diskurzu o „cikánských primitivech“ a výraznějším zapojováním českých odborníků do mezinárodních projektů, které mezi lety 1960 a 1980 posilovaly rasistické smýšlení (Shmidt, Jaworsky 2020). Opomíjení kontinuity rasově zabarvené argumentace směřované proti romskému obyvatelstvu a vlivu mezinárodní demografické politiky v období šedesátých až osmdesátých let pak autorce neumožňuje uspokojivě vysvětlit projevy selektivního pronatalismu v politice týkající se Romů (Hašková, Dudová 2020).

Zatímco Sokolová rozvíjí hlavní argument týkající se nedostatečného uznání Romů jako národnostní skupiny ze strany režimu, v části 4 („Amare³ Nevo Drom“) zároveň zdůrazňuje jednotnost romské a neromské části obyvatelstva, když upozorňuje, že během pražského jara a po něm sdíleli stejný osud: „Romští intelektuálové, stejně jako zbytek společnosti, vítali s nadšením sociální a politické ideály pražského jara a stejnou měrou také prožívali tragédii a frustraci ze sovětské invaze do Československa v srpnu 1968“ (Sokolová 2008: 137). Interpretace událostí roku 1968 a následné normalizace jako klíčových pro zničení romského občanského aktivismu přehlíží jak dlouhodobou historii této angažovanosti, tak i další faktory, které vedly k zavedení těch nejprísrnějších forem dohledu nad romskou populací v sedmdesátých a osmdesátých letech. Takové zjednodušení⁴ dále podtrhuje několik nepřesností, které se objevují při debatě o roli demografické politiky v segregaci Romů v další části knihy (*Becoming a Gypsy: Social Scientific Discourses* – Stát se Cikánem: Sociálně vědní diskurzy).

Sokolová (2008: 180) spojuje začátek politiky nucené sterilizace se začátkem normalizace: „Nejvýznamnějším bodem zlomu v této zásadní změně diskurzu se stala národní demografická

3 Sic – pozn. red.

4 Důsledný historický průzkum vedený Helenou Sadílkovou, Dušanem Slačkou a Miladou Závodskou (Sadílková, Slačka, Závodská 2018) objasňuje podmínky institucionalizace romského aktivismu a zveřejňuje informace o romských aktivitách směřujících k založení organizace Romů, které započaly již v padesátých letech 20. století.

konference v květnu 1970. Zde **poprvé** [zdůrazněno V. Sh.] českoslovenští demografové důrazně požádali stát, aby „zvýšil požadavky na kvalitativní skladbu populace“, neboť „současné trendy indikují, že se právě takový vývoj zpomaluje“. V socialistickém Československu však byla eugenická opatření včetně nástrojů negativní eugeniky, tedy i sterilizace a terapeutické potraty, součástí odborné diskuse již daleko dříve, konkrétně v první polovině šedesátých let v rámci debat o rovnováze mezi kvantitou a kvalitou populace, která byla jednou z priorit mezinárodního hnutí za zlepšení populací vzniklého z popudu Světové zdravotnické organizace (Shmidt, Jaworsky 2020). Čeští genetici (jako např. Bohumil Sekla), kteří se pokoušeli prosadit eugeniku již ve třicátých letech a během tzv. třetí republiky, zde dostali příležitost k naplnění své mise (Shmidt 2020). Zákon o péči o zdraví lidu z roku 1966 a nová Koncepce lékařské genetiky z roku 1969 ukotvily prenatalní testování, sterilizaci a terapeutické potraty jako základní pilíře nové politiky veřejného zdraví.

Stejně tak, jak Sokolová opomíjí dlouhodobý vývoj české genetiky, nevšimá si ani kontinuity antropologického měření romské populace, která započala již ve druhé polovině dvacátých let a neskončila dodnes. Antropologická šetření interpretuje jako záležitost sedmdesátých let pramenící z požadavku proromsky orientovaných kulturních antropologů volajících po rozsáhlejší výzkumu romské kultury (Sokolova 2008: 192). Výzkum vedený Janem Benešem (1975), na který odkazuje, však započal již v šedesátých letech, a studie Jaroslava Suchého (1972) dokonce již na konci let padesátých. Do konce šedesátých let si oba antropologové vybudovali pozici světově známých odborníků na „cikánskou otázku“ v rámci Mezinárodního biologického programu, mezioborového projektu, jehož cílem bylo zmapovat biologickou rozmanitost celosvětové lidské populace. Sokolová (2008: 292) sice označuje názory těchto odborníků za koloniální, nebere už ale v potaz nekoloniální přístup k Romům, který z těchto a podobných mezinárodních aktivit vyplynul.⁵

Poslední část (Planned Parenthood behind the Curtain: Sterilization of Romani Women – Plánované rodičovství za oponou: Sterilizace romských žen) si klade za cíl předložit argumenty pro přisouzení odpovědnosti za nucenou sterilizaci romských žen lékařům a sociálním pracovníkům, „v jejichž rukou spočívala moc interpretovat a realizovat různé zákony a opatření“ (Sokolova 2008: 245). Sokolová toto tvrzení dokládá s poukazem na Směrnici Ministerstva zdravotnictví České socialistické republiky č. 1/1972 (Věstník MZ ČSR, o provádění sterilizace), kterou však vyjímá z kontextu dosavadního vývoje právního rámce pro provádění negativních eugenických opatření. Navíc tuto směrnici a jí odpovídající slovenský dokument označuje za „Zákon o sterilizaci“ (Sokolova 2008: 214). Oba tyto podzákonné dokumenty, i následující směrnice týkající se úhrad za dobrovolné podstoupení sterilizace, však fungovaly jako součást selektivního pronatalismu, představujícího hlavní směr demografické politiky od šedesátých do osmdesátých let 20. století. Všeobecný etický konsensus ohledně sterilizace osob s postižením v zájmu veřejného blaha a absence obecné kritiky zaváděných eugenických opatření tak zůstávají podceněným

5 Viz několikasvazkové dílo *Rassengeschichte der Menschheit* [Rasová historie lidského druhu] iniciované Karlem Sallerem. To započalo svazkem zaměřeným na představení domorodců a primitivů, přičemž Suchého úkolem zde bylo nově zpracovat rasovou historii „cikánů“ v souladu s historiemi jiných „divošských“ populací a věnovat se zejména silám vedoucím k jejich nenapravitelnosti a neschopnosti se „civilizovat“.

6 V dokumentárním snímku *Právo na život* (1969) Ladislava Daneše liberálně smýšlející novinář ve spolupráci s filosofem a psychologem Evženem Menertem pobízí diváky, aby přemýšleli, zda různé prostředky jako eutanazie, antikoncepce nebo potraty porušují či neporušují právo na život. Dva známí teologové, protestant František Mrázek Dobiáš a katolík Otto Mádr, se spolu s odborníkem na genetiku Milošem Černým shodnou na tom, že pokud jde o případy těžkých forem mentálního postižení, mozek takových osob nefunguje a předejít přímo jejich narození, či alespoň dalšímu rozmnožování, porušením práva na život není. Tento závěr je vedle silných záběrů pořízených v ústavech pro osoby s mentálním postižením podepřen také Černého komentářem týkajícím se primitivního charakteru „Cikánů“ a záběry romských pacientů z pečovatelských ústavů.

kontextem pro rozvoj využívání nucené sterilizace.⁶ Kniha nezohledňuje ani praxi sterilizace mentálně postižených, ani pokusy zahrnout do sterilizační kampaně také romské muže. Sokolová zdůrazňuje skrytou povahu sterilizační praxe (Sokolova 2008: 207), a nevěnuje tak pozornost roli administrativního řádu v rozhodnutí o sterilizaci, která je pravděpodobně jedním z ojedinělých skutečně autenticky „socialistických“ rysů realizace nucené sterilizace v Československu.

Mnohočetné mezery v interpretaci dějin nucené sterilizace Romů tak, jak ji Sokolová ve své knize předkládá, redukuje možnost přehodnotit politiku vůči Romům jako přímo související s vnitřně rozporovanou historií budování československého národa. Lineární historický model, který Sokolová rekonstruuje, neumožňuje prohloubení vhledu do historických kontinuit a vývoje segregační praxe. Lineární historické modely dobře vyhovují politizovaným zájmům, jako například i zájmu prezentovat komunistický režim jako sílu korumpující místní orgány i odborníky, ale zároveň zabraňují nabývání historické spravedlnosti pro ty, kteří to potřebují nejvíc – v našem případě Romům.

Victoria Shmidt⁷
(z angličtiny přeložila Petra Krámková)

Literatura

- Andrš Z., Pellar R. 2016. K problematice zákonnosti sterilizací romských žen v letech 1972 až 1990 / On the issue of the legality of the sterilizations of Romani women from 1972–1990. In *Proměny v postavení žen za poslední půlstoletí / Transformations in the status of Romani women in the last half century. Sborník příspěvků z konference Jileha 2016 / Conference Proceedings – Jileha 2016*. Praha: Slovo 21, s. 8–16. Dostupné na: <http://www.slovo21.cz/ke-stazeni-2/publikace/544-sbornik-prispevku-z-konference-jileha-promeny-v-postaveni-romek-za-posledni-pulstoleti-2>
- Barany, Z. D. 2002 *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Beneš, J. 1975. *Cikáni v Československu: antropologická studie dospělých mužů*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.
- Hašková H., Dudová R. 2020. Selective pronatalism in childcare and reproductive health policies in Czechoslovakia. *The History of the Family*, DOI: 10.1080/1081602X.2020.1737561
- Chelsea L., Druță O. 2016. Zombie socialism and the rise of neoliberalism in post-socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Demography and Economics* 57(4–5): 521–544.
- Jurová, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- Roth, R. 1992. Is history a process? Nonlinearity, revitalization theory, and the central metaphor of social science history. *Social Science History* 16 (2): 197–243.

⁷ Victoria Shmidt je historička působící na Oddělení dějin a antropologie jihovýchodní Evropy (Südosteuropäische Geschichte und Anthropologie) v rámci Historického ústavu Univerzity ve Štýrském Hradci. E-mail: victoria.shmidt@uni-graz.at

- Sadílková H., Slačka D., Závodská M. (2018). *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury 2018.
- Shmidt, V. 2020. Race science in Czechoslovakia: Serving segregation in the name of the nation. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 2020 (83), <https://doi.org/10.1016/j.shpsc.2019.101241>
- Shmidt, V. 2019. *Politics of Disability in Interwar and Socialist Czechoslovakia: Segregation in the Name of the Nation*. Amsterdam University Press.
- Shmidt, V., Jaworsky, B. N. 2020. *Historicizing Roma in Central Europe: Between Critical Whiteness and Epistemic Injustice*. London: Routledge.
- Sokolová, V. 1997. Hlavní argumenty historiografie holocaustu a romská perspektiva. In Balvín, J. a kol. *Romové a majorita (K výchově zdravých vztahů mezi lidmi)*. Sborník ze 7. setkání Hnutí R ve Speciálních školách pro mentálně postižené v Kladně 13.–14. prosince 1996. Hnutí R, Ústí nad Labem, 1997.
- Stoyanova, P. 2017. *Tsiganite v godinite na sotsializma. Politikata na b'lgarskata d'rzhava k'm tsiganskogo malitsinstva (1944–1989)* [Romové v době socialismu: politika státu v otázkách romské menšiny v Bulharsku (1944–1989)]. Sofia: Paradigma.
- Suchý, J. 1972. Vývoj cikánských dětí v měnících se životních podmínkách. *Československá Pediatrie* 27 (9): 430–441.
- Šišková, T. 2001. *Menšiny a migranti v České Republice*. Praha: Portál.